

Korn eller kvæg

Landbrugets specialisering i senmiddelalderen
belyst ved studier på Stevns og i Odsherred

Af Bjørn Poulsen

Vort indtryk af middelalderens bonde er vistnok i nogen grad præget af forestillingen om manden, der støt går bag sin studeforspændte plov, hen over de højryggede agre. Dette er imidlertid ikke hele virkeligheden. Her blandede elementer af fangst- og hyrdekultur og et stort antal regionale specialerhverv sig med agerbruget.

Naturmiljøet og teknologien var formentlig de faktorer, der først og fremmest bestemte bondens produktion i det senmiddelalderlige danske samfund, selv om jordejerens og det større markeds interesser i stigende grad dikterede naturens udnyttelse. Hovedmulighederne for en specialisering lå i en prioritering af enten *korn* eller *kvæg*. Et vist kvæghold var som oftest nødvendigt af hensyn til gødningen, og dansk landbrug bestod som følge heraf normalt i en blandet kvæg-korn økonomi. En vægtning af disse to produktionsgrene fandt imidlertid snart sted.

Etnologen Åke Campbell har gjort opmærksom på, at der allerede tidligt i Europa udvikles en specialisering. En landskabstype blev *slettebygder* med hovedvægten på kornproduktion. Her over for stiller Campbell det 'pastorale' landskab, hvor kvæghold spiller den største rolle, *skovbygden*¹.

Klare kildemæssige belæg for eksistensen af skovbygden allerede i middelalderen fås gennem Emil Lönnroths artikel –

Bjørn Poulsen f. 1955. Stipendiat ved Studieafdelingen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Har skrevet Graffiti i stevnsk kridtsten. *Stevns klint*. Stevns museum 1979. Møntbrug i Danmark 1100–1300. *Fortid og Nutid*. Bd. xxviii, 1979. Landsbyerne på Stevns i middelalderen. *Landsbyer på Stevns – Før og nu*. bd. 2. Kbh 1982. Adelsgårde i Odsherreds senmiddelalder. *Fra Holbæk amt. Årbog for Historisk Samfund for Holbæk amt*. 1983. I samarbejde med Hedeager, L. og Tornbjerg, S.Å.: Land og by – en undersøgelse af østersøkeramikens datering og spredning på Stevns. Hikuin 1982.

'Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria'. Her argumenteres der ud fra Åke Axelsons 'jordebog' fra 1450'ernes midte for, at kvægavlen dominerede det svenske grænseland ned mod Danmark. Det påvises, at produktionen i områderne forsynede Sverige med en vigtig eksportvare, smør, og at denne vare giver en nøgle til forståelsen af Axelsønnernes politiske ageren. Og det betones klart, at området adskilte sig fra andre, kornbaserede regioner².

En diskussion af Campbells og andre forskeres synspunkter omkring skov-slette opdelingen ud fra sjællandsk materiale er først og fremmest foretaget af Svend Gissel³. Med den svenske geograf H. W. Ahlmann har han understreget Sjællands tidlige inddeling i slettebygder og skovområder. Det vises således, at Sletten mellem København, Roskilde og Køge allerede i middelalderen har udgjort et karakteristisk korndyrkende område i modsætning til det omgivende skovland⁴.

I debatten om den senmiddelalderlige krise har imidlertid spørgsmålet om produktionsforskydninger været inddraget. Et faldende forbrug af korn medførte, at forøget kvæghold blev økonomisk mere rentabelt. 'Ødelægninger' gav plads for yderligere græsning og større oldenarealer. For Danmarks vedkommende er en sådan proces veldokumenteret i Hornsherred. Europæisk set blev det mest slående eksempel herpå Englands 'enclosure'-bevægelse, som forvandlede tidligere fælles landsbyjorder til private græsgange⁵.

Og kødproduktionen kunne afsættes. Et ernæringsmønster, der i højere grad var baseret på animalske produkter, skabte baggrund for en større dansk eksport af smør og kvæg. Allerede i 1400-årenes første årtier blev jyske stude i stort tal drevet sydover, og ved århundredets midte var oksevejene fuldt etablerede ned gennem Jylland⁶.

Kornproduktionen vedblev imidlertid at spille en central rolle for landbruget. Eksporten af dansk korn til bl.a. Lybæk og Nederlandene betød også i senmiddelalderen særdeles meget, og der er på denne baggrund blevet advaret mod en overvurdering af senmiddelalderens oksehandel⁷.

En generel tendens i denne tid synes, som følge af de skitserede produktionsforskydninger, at være en udvikling hen imod korndyrkede og kvægavlende zoner.

Det skal i det følgende undersøges om ændring i 1400-tallet eller permanens ligger bag to landbrugsstrukturer – en, der i

høj grad modsvarer det traditionelle billede af korndyrkende landbrug, og en, som i højere grad er præget af kvægavl.

Stevns og Odsherred

Det er en fordel, at vi bevæger os indenfor samme geografisk-politiske miljø, og til undersøgelsen er derfor valgt to sjællandske herreder – Stevns og Odsherred.

Hvor det stevnske sletteland frembyder ensartede forhold med hensyn til jordbund og tildels vand, og således giver mulighed for en mere centraliseret udnyttelse, så er Odsherreds morænelandskab præget af et mere eller mindre kuperet terræn. I Odsherred lå bebyggelserne tæt, mange med omkring en kilometers afstand, på Stevns havde samtlige byer mere end 2 km til nærmeste nabo. Til gengæld viser et skøn over de senmiddelalderlige gårdtal, at de stevnske byer var langt de største. På Stevns fordelte gårdtallet pr. bebyggelse sig jævnt mellem 1 og 25 gårde og gik helt op til o. 56 gårde i den store Strøby. Her over for stod Odsherred med koncentration af bebyggelser med 1–7 gårde og 10–16 gårde og ingen byer større end 20 gårde⁸.

I begge herreder ses korndyrkning i udstrakt grad at have været praktiseret. Det var afgørende at besidde kornet. Ikke ukarakteristisk omhandler den eneste kendte tyverisag fra

*De to undersøgelsesområder:
Stevns i Sydøstsjælland og Odsherred i
Nordvestsjælland.*

Stevns middelalder en bonde fra landsbyen Frøslev, som beskyldes for at have stjålet *korn* fra en væbner i samme by⁹.

Som mål for kornproduktionens udbredelse kan tages dels oplysninger om kornlandgilde, dels de i kilderne nævnte møller. I forbindelse med kornlandgilden eksisterer naturligvis visse faldgruber – først og fremmest kan kornangivelserne være rene regnetal, der dækker over andre betalingsformer¹⁰. Som helhed må det dog antages, at der er en rimelig overensstemmelse mellem det gårdene er noteret for i de skriftlige kilder og deres faktiske præstation.

Landgilderne fra Stevns og Odsherred ydes langt overvejende, uden nærmere specifikation, i 'korn', kun i visse tilfælde oplyses kornsorten. Dette gælder i Odsherred for Nakke 1492 (rug, byg), Skippinge 1482–1506 (rug, byg), Vejleby 1492 (rug, byg). Fra Stevns kender vi bygafgifter således fra Tommestrup 1507 og Sørup 1492. En enkelt gang nævnes rugafgifter her, hver bonde i Gjorslev by gav 1370 en skæppe rug. Havre som afgift forekommer af og til i begge herreder¹¹.

Både på Stevns og i Odsherred lå møllerne tæt. 14 middelalderlige møller kendes fra Odsherred, 9 fra Stevns¹². Hvor vand- og vindmøller var omtrent lige hyppige i Odsherred, var der sjældent vand til at drive en mølle på Stevns. Her dominerede følgelig vindmøllerne.

En isoleret betragtning af vidnesbyrdene om kornproduktion fra de to herreder giver dog ikke en klar forståelse af de produktionsmæssige forskelle. Til dette formål må oplysninger om husdyravl inddrages.

Fra Odsherred er vidnesbyrdene om småkreaturer ret få, svin omtales sjældent. Måske kan gæs have været af en vis betydning i kystområderne, således som det senere var tilfældet. Et indicium herfra er det, at der i 1540 leveredes 200 gæs fra Dragsholm til København, og at gæs allerede i 13. århundrede fandtes i betydeligt tal på borgen Næsholm i Højby sogn.¹³ På Stevns var svin, småkreaturer og fjerkræ øjensynlig af større betydning. Afgifterne af kronens selvejere og fæstebønder viser et udbredt husdyrhold. 1433 gav hver selvejerbonde 1 høne, 6 lam og 1492 kender vi summen af alle kongens bønders afgifter: 10 køer, 1 okse, 33 svin, 34 får, 26 lam, 28 gæs, 81 høns.¹⁴ Ydelsen af svin var hovedsagelig et udtryk for udnyttelsen af de store nordstevnske skove. Alle de omliggende

landsbyer samt købstaden, Store Heddinges borgere drev deres svin på olden her¹⁵.

Odsherreds køer

I Roskildebispens jordebog (o. 1370–80) kunne det blandt indtægterne fra Dragsholm len, som indbefattede Odsherred, opregnes: 'Ligeledes er der 8 mindre end 100 køer i lenet'¹⁶. Hvad det var for køer, der dermed menes, oplyses i et afsnit, der er indføjet efter jordebogens opregning af bispestolens ejendomme¹⁷. 'Isti habet vaccas domini episcopi per Suenom Dyegn' er overskriften. Dette må forstås således, at der følger en fortegnelse over bønder, som mod afgift har fået overladt køer af Svend Degn, bispens foged. Den primære initiativtager til dette forpagtningsystem er imidlertid den kongelige godsadministration, listen slutter nemlig med bemærkningen – 'Bemærk dette smør er mere udførligt registreret i kongens bog, hvor det skal undersøges'. Den kongelige hovedgård i Odsherred, Nygård, som omkring 1380 pantsattes til bispestolen, er da også centrum for de bønder, der omtales i listen¹⁸.

Listen omfatter ikke som nævnt i 'summen' 92 køer, men 95. De fordeler sig på en række bebyggelser, hvor bønderne har 3 køer hver og herfor betaler $\frac{1}{2}$ tønne smør – Lumsås, Holmstrup, Sonnerup, Nyrup, Torup, Klint, Stårup, Skovgård, Ueberup, Brændt, Kollekolle, Rørvig – kun i Moseby er forholdene anderledes, idet 3 bønder her har '2 køer og deres gårde', og en bonde har '5 køer og sin gård'. Disse 13 bebyggelser lå alle i Højby sogn, undtagen 3: Brændt (N. Asmindrup sogn), Kollekolle (Vig sogn) og Rørvig (Rørvig sogn).

Ser vi på de forskellige jordeejere, der er registreret i Roskildebispens jordebog, fås følgende opstilling –

Antal gårde: A – i Svend Degns kvæglister

B – bispegods

C – krongods

D – selvejere

E – bispens privatgods

	A	B	C	D	E
Lumsås	6	7	12	2	
Holmstrup	3		12		
Sonnerup	1		10		2
Nystrup	4	1	12		
Torup	1				
Klint	2	8			
Stårup	4		17		
Skovgård	1				
Moseby	4				
Ubberup	1			1	4
Brændt	3	1		4	
Kollekolle	1			1	
Rørvig	1	2	1		

Heraf fremgår det, at alle ejergrupper kunne forpagte køer af bispens. Det kunne ske i byer, hvor hverken bisp eller konge havde ejendom, køer kunne forpagtes af selvejere – som Jakob Skinder i Kollekolle, der figurerer både på listen over bønder, der havde Svend Degns køer og blandt selvejerne. Også kvæg-lejerne i Brændt – ‘Asmundus’, ‘Nicolaus Jensen’ og ‘Johannes Pætersson’ – er formentlig identiske med byens selvejere – ‘Asmundus’, ‘N. Jønsson’, ‘Johannes Selle’. Det er afgjort ikke det direkte godstilhørsforhold, som har bestemt lokaliseringen af kvæget.

Udlejningssystemets velorganiserede fremtræden i listen, kan eventuelt skyldes reformer foretaget af en af kong Valdemar Atterdags fogeder på Nygård, men som sådant var smørproduktion i Odsherred et generelt træk.

En række andre kilder belyser også kvægholdet i Odsherred og viser, at den omtalte kvæglister ikke er udtryk for en speciel godspolitik. I Hunstrup (Højby s) nævnes 1370 2 ‘ruth’ (rydninger) hver med 2 såkaldte udødelige køer – dvs køer modta-

To bondekoner, der malter og kærner (Hans Sebald Beham. 1. halvdel af 16. århundrede).

get til gengæld for en fast årlig afgift, som forfaldt i al fremtid, uafhængigt af om koen døde, denne form kaldes også for 'jernkøer'. I Sonnerup (Højby s) optræder i Roskildebispens jordebog en gård med 2 udødelige køer og en afgift på $\frac{1}{2}$ tønne smør. I Ubberup (Højby s) havde bispen købt to gårde ligeledes med 2 udødelige køer og en afgift på $\frac{1}{2}$ tønne smør. I Svinninge (N. Asminderup s) findes 1380 en gård med en afgift på $\frac{1}{2}$ tønne smør og 1436 en anden gård med en hel tønne i ydelse. Det er meget sandsynligt, at smørlandgilde her kan tages som et tegn på dominerende kvægavl¹⁹. Ligeledes i N. Asminderup sogn gav i Brændt 1370 en gård $\frac{1}{2}$ tønne smør, i Skaverup betalte en gård i perioden 1370–89 en tønne smør, den havde 3 udødelige køer, i Svenstrup fandtes 2 gårde med hver 1 udødelig ko og afgift på $\frac{1}{2}$ tønne smør. I Fårevejle sogn i Veddinge var der i 1370 3 gårde med en udødelig ko (á $\frac{1}{2}$ tønne smør), i Ordrup en gård med en udødelig ko ($\frac{1}{2}$ tønne smør). I Vallekilde sogn i Bjergesø gav 1370 en bonde, som tidligere arbejdede for en brydegård, $\frac{1}{2}$ tønne smør²⁰.

Informationerne om smørlandgilder i Odsherred er langt overvejende fordelt i Højby og N. Asminderup sogne. Samles alle landgilder fra de byer, hvorfra der gives smør, som de er registreret i Roskildebispens jordebog, får man følgende billede – korn 98 gårde, penge 24 gårde, smør 56 gårde. Udelader vi de tre byer i sognene mod syd, Fårevejle og Vallekilde, bliver smørlandgilderne mere fremtrædende: 64 gårde korn, 51 smør, 24 penge. Flere landsbyer gav udelukkende afgifter i

smør og/eller penge. Kvæget må siges at være af afgørende betydning for visse af Odsherreds bebyggelser. I Moseby giver den nævnte formulering 'køer og hans gård', endog den mulighed, at gården her udelukkende var et led i kvægavl.

Grunde til smørproduktion giver kilderne kun sjældent. Tre hovedmuligheder fremtræder dog. I Kollekolle, hvor der overvejende ydes smørafgifter, oplyser Roskildebispens jordebog, at landgilden er lav, da jorden er '*Sterilis et in malo situ*' (ufrugtbar og dårligt beliggende). I Veddinge, hvor udødelige køer fandtes, fortæller jordebogen, at der var '*god græsning*'. Det samme er tilfældet i Tommerup, hvis 4 gårde med pengeafgifter vel har været smørproducenter. Endelig må nævnes forholdene i Brændt og Hunstrup. Smørafgiften af Brændt kom fra en '*skowslot*', iøvrigt havde bispen her en gård med stufjord (jord i særdrift), og der fandtes 4 selvejere. Bebyggelsens middelalderlige navn, 'Brændholt', leder klart tanken hen på rydningsaktivitet og skovbebyggelse. Dette var ihvertfald tilfældet for Hunstrups vedkommende, her blev smøret ydet af '*ruth*' – nyrydning.

Gode engarealer, dårlig bonitet og forekomsten af løvskov var formentlig de elementer, der kunne betinge bondens smørproduktion.

At kvægavl iøvrigt har været hovedernæringen for flere af Odsherreds bønder, end vi kender til, sandsynliggøres af forekomsten af pengeafgifter f.eks. i Ubberup, hvor 3 gårde giver smørydelser, mens 2 betaler 1 mark sølv, ligesom bebyggelsen Grønnehave i skoven ved Nykøbing har en landgilde på 1 lødig mark²¹. Smørlandgilder konverteredes hyppigt til penge. Dette skete således øjensynligt i Hunstrup: her gav 1370 to gårde hver ½ tønne smør, 1389 var deres afgift en ørtug grot²².

Til repræsentativiteten af de foreliggende oplysninger er listen over de landsbyer, hvoraf der 1664 leveredes smør til Dragsholm belysende. Her fremtræder stadig en koncentration i Højby sogn, men Fårevejle sogn er dog også kraftigt repræsenteret²³.

Køer på Stevns

Skifter vi nu undersøgelsesområde og fokuserer på Stevns igen, fremtræder Odsherreds dominans indenfor kvægavlen tydeligt. Lad os nævne de få eksempler.

Kone der kærner smør, men forstyrres af djævelen. (Efter kalkmaleri i Tingsted kirke, 15. århundredes slutning).

Enegården Segnhaus på Midtstevns gav i 1370 $\frac{1}{2}$ tønne smør, tidligere havde det været anderledes, der havde været fire gårde med hver 4 udødelige køer og ydelser på $\frac{1}{2}$ tønne smør. I Lejestofte nævnes 1387 2 gårde á $\frac{1}{2}$ tønne smør og samtidigt var der i Frøslev 1 gård med afgiften $\frac{1}{2}$ tønne smør og 6 grot i penge. På Sydstevns lå bebyggelsen 'Råskov', her omtales 1387 en ødegård, som havde givet $\frac{1}{2}$ tønne smør. Sammesteds, i 'Syndræ Rascow', erhvervede dronning Margrethe fra en væbner en gård med ydelsen $\frac{1}{2}$ tønne smør²⁴.

Til de her nævnte smørydelser, der må ses i sammenhæng med de syd- og midtstevnske skovområder, kan der føjes enkelte gårde, der havde smør blandt særavgifterne. Rimeligvis

Antal gårde i Odsherred med smørydelser nævnt i kilderne 1350–1450. Skønmæssigt placeret er Skovgård. Usikker er beliggenheden af Hunstrup og Moseby, der derfor er vist ud for kysten. (Videnskabernes Selskabs kort).

skal disse ydelser ses i sammenhæng med udnyttelse af enggræsning²⁵.

Kvæg fandtes på Stevns, ihvertfald i den udstrækning hensynet til gødning og det almindelige hushold krævede det. Store gårde, som Højstrup i det sydlige Stevns, kunne endog mønstre en betydelig besætning. 1406 registreredes her 19 okser, 1 tyr, 14 køer, 32 svin, 150 geder²⁶. Men det yderligere kvæghold, som for den enkelte gårdbruger muliggjorde afsæt-

ning af og landgilde i smør, var kun i meget ringe omfang til stede.

Kontinuitet og ændring

Intet tyder på, at Odsherreds dominerende kvægavl og Stevns' koncentration om kornet er resultatet af senmiddelalderlige ændringer. Langt snarere har vi at gøre med ældre og økologisk velovervejede tilpasninger til naturmiljøet.

Hvor funktionelle disse tilpasninger var, ses af de bonitetsmæssige forhold i de to herreder. Vi kan tage vort udgangspunkt i de regioner, som geografen A. Kampp har inddelt Danmark i, og som vist af Kampp har en betydelig historisk konstant²⁷. Indenfor disse regioner falder størstedelen af Sjælland, inklusiv Stevns, i region 7, der har højere gennemsnitsbonitet end nogen anden region – undtaget er imidlertid Nordsjælland og Odsherred, der findes i region 5. Jorden her er dårligere, overvejende sandmuldet, og regionen er landets skovrigeste.

Forskellene i jordbund kan yderligere specificeres, bl.a. med den sidste hartkornsansættelse fra 1805–44. Også her fremtræder Odsherred med et usædvanligt stort antal hektar pr. td. hartkorn, altså som meget dårlig boniteret.

Det synes nærliggende at sætte Odsherreds generelt lave bonitetstal i forbindelse med områdets kvægavl. Dette bestyrkes af, at netop sognene med den dårligste jord har den største mængde smørydelser. De få sogne i Odsherred, der havde høj bonitet, (Hørve, Vallekilde, Asnæs) viser tilsvarende en mangel på indicier for kvægavl.

Dårlig jord var formentlig baggrunden for, at Odsherred frem for Stevns prioriterede kvæget; Stevns' præference for korndyrkningen kan forklares ved den fede muld.

Hvis Campbells termer søges anvendt på de to områders landbrugsformer, må det siges, at Stevns uden videre falder under termen slettebygd: egnen har de karakteristiske store byer med kornproduktion. Placeringen af Odsherred i forhold til disse begreber er mindre simpel. Vi må sige, at de to sydlige, velboniterede sogne i herredet kommer under begrebet slettebygd, men hovedparten af egnen er erhvervsøkonomisk tæt på, hvad Campbell kalder skovbygden.

De to skitserede agrare systemer synes først og fremmest at

have lagt vægt på henholdsvis smør og kornproduktion. En nydannelse indenfor kvægavlen var kødkvægets, oksernes, stigende betydning. I vore to udvalgte områder ser vi, at Odsherred naturligt tager føringen i denne udvikling fremkaldt af det europæiske marked. 1452 nævnes det i Nykøbing Sjællands byprivilegier, at okser blev drevet syd ud af herredet, og i 1498 havde hovedgården Atterup i Grevinge sogn foruden svin, geder, får og kalve en besætning på 15–20 'fodernød', opstaldede kreaturer²⁸. Først i 1500-tallet synes fodernød og staldokser at være almindelige i Odsherred. På Stevns vedblev kvæget derimod at være uden nævneværdig betydning²⁹. Modsetningen mellem et korn- og et kvægbaseeret område ændres ikke.

Forandringsaspektet i den senmiddelalderlige landbrugsproduktion må ikke overbetones. Det kan have været mere udtalt i andre områder end de her undersøgte, først og fremmest måske i Jylland. Men alt tyder på, at de sjællandske bønder allerede tidligt var regionalt specialiserede i en betydelig grad.

Noter

1. Campbell, Å.: *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*. Uppsala 1928.
Samme: *Kulturlandskapet. En etnologisk beskrivning med särskild hänsyn til äldre svenska landskapstyper*. Stockholm 1936.
2. Lönnroth, E.: Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria. *Scandia* 11. 1938. Om en anden adelig kvæggodsejer i samme område, Abraham Brodersen Baad, se Henry Bruuns biografi i *Historisk Tidsskrift* 11 Rk, 3, 1950 (pp 48–136). Allerede i 1200-tallets første halvdel var Halland stedet for en betydelig smørproduktion, se: Aakjær, S.: *Kong Valdemars Jordebog*. Bd 1. Kbh 1926–43 (pp 34–38). Om smørfremstilling i det nordlige Skåne bl.a.: Kraft, S.: *Tre senmedeltida godsorganisationer. Skånsk senmedeltid og renässans*. 9. Lund 1971 (p 25).
3. Gissel, S.: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. Kbh 1968.
4. Ahlmann, H. W.: Sjællands landsbygd. En antropogeografisk studie. *Ymer* 40. 1923. jfr: Stocklund, B.: *Ecological Succession: Reflections on the Relations between Man and Environment in Pre-Industrial Denmark*. *Etnologia Scandinavica*. 1976.
Oakley, S. P.: *The Geography of Peasant Ecotypes in Pre-Industrial Scandinavia*. *Scandia* 47. 1981.

5. Enemark, P.: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport. I-II* Århus 1971.
Hornsherredundersøgelsen (Det nordiske ødegårdsprojekt 2) Kbh 1977. *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600.* (Det nordiske ødegårdsprojekt 11) Uppsala 1981.
Om 'enclosure' se:
Darby, H. C. ed.: *A New Historical Geography of England.* Cambridge 1973 (pp 207-217).
6. Abel, W.: *Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter. Berichte über Landwirtschaft. N. F. Bd 22.* Berlin 1937.
Kjersgaard, E.: *Mad og øl i Danmarks middelalder.* Kbh. 1978.
Gregersen, H. V.: *Stuedrift og toldoprævning i middelalderen langs den sønderjyske hærvej. Sønderjyske Årbøger. 1973.*
Enemark, P.: Note 5 anførte arbejde og samme forfatters: Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik. *Jyske Samlinger. Ny rk, Bd IV.* 1957-58.
7. Ellehøj, S.: *Anmeldelse af S. A. Hansen: Adelsvældens grundlag, i Historisk Tidsskrift 12,4. 1967-70.*
Enemark, P.: 'Kornhandel'. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Bd. 9.* (sp 147-54).
Om øget senmiddelalderlig kornproduktion bl.a.:
Timm, A.: *Die Waldnutzung in Nordwestdeutschland im Spiegel der Weistümer. Einleitende Untersuchungen über die Umgestaltung des Stadt-Land Verhältnisses im Spätmittelalter.* Köln 1960.
8. Om bebyggelsen i herrederne -
Raslow, P.: *Ødegårde og landgilde i Odsherred i det 14. århundrede. En studie i Roskildebispens jordebog. Historisk Tidsskrift 1975.*
Poulsen, B.: *Middelalderens landsby på Stevns. Landsbyer på Stevns - før og nu.* Bd 2. Kbh 1982.
samme: *Adelsgårde i Odsherreds senmiddelalder. Årbog for Historisk Samfund, Holbæk Amt.* 1983.
9. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* (forkortes *Rep*), II, 5895.
10. Eksempelvis findes i Roskildebispens jordebog (udg. af C. A. Christensen. *Danmarks Middelalderlige Regnskaber III,1.* Kbh 1956) (forkortes *Rbjb*) en gård i Skævinge (Strø Herred) med en afgift fastsat til 3 pund korn, men det siges om den, at der faktisk betales 1 pund korn og 2 ørtug grot i penge.
11. *Rep* II 5043, 7266, 10694. *Rbjb* 2, 61.

12. Odsherreds møller: *Rbjb* 44, 62, 61, 43, 54. *Codex Esrom. Esrom Klosters Brevbog*. Ved O. Nielsen. Kbh 1880–81 (pp 191–7).
Stevns' møller: *Diplomatarium Danicum*. Rk 1–3. (forkortes DD)–
DD 2,1,332. DD 3,2,274. *Rep* I 3128, 3590. *Rep* II 11735.
13. Larsen, J. H.: *Ods og Skippings Herrederne topographisk beskrevne*. Kbh 1832.
La Cour, V.: *Næsholm*. Kbh 1961 (p 367).
14. Weinwich, N. H.: *Historiske Efterretninger om Stevns Herred*. 1798 (p 69).
'*Skattebogen 1492*' (Kongelig oppebørselsbog). Rigsarkivet, Reg 108 A, Pk 2,1.
15. *Rep* II 12715, 12716.
16. *Rbjb* 61.
17. *Rbjb* 54–61.
18. Kong Valdemar Atterdags jordebog, der må være forfattet o. 1360, et tiår før Roskildebispens, omfattede udover Odsherred Løve, Arts og Skippinge herreder.
Ældste Danske Archivregistraturer. Bd 1. Kbh 1854, p 60.
19. Se Gissels note 6 anf. arb. (p 55).
20. *Rbjb* 41–42, 55–67. *Rep* I 3287, 3717.
Scriptores Rerum Medii Ævi. Ed J. Langebek. Bd VIII (p 260).
21. *Rep* II 7266. *Rbjb* 59, 63, 66.
22. *Rbjb* 63, *Rep* I 3443.
23. *Kronens Skøder. Bd II. 1648–1688*. Udg. F. J. West. Kbh 1908 (p 171).
24. *Rbjb* 2, *Rep* I 3590, 4317.
25. *Rep* II 7266.
26. Molbech, C. og Petersen, N. M.: *Udvalg af utrykte danske Breve og Diplomer*. I. Kbh 1842–58, 297, 300, 309.
27. Kampp, A.: The Agro-geographical Division of Denmark and the Time Factor. *Geografisk Tidsskrift*, 66. Kbh 1967.
28. *Rep* II 8621.
29. Gissel note 6 anf. arb. (pp 53, 56).